

УДК 334.72:330.837 (477) «19/20»

О. М. Кудласевич, канд. екон. наук, науковий співробітник,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

МІСЦЕ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ІНСТИТУЦІЙНІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ (90-І РОКИ ХХ — ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

АНОТАЦІЯ. Статтю присвячено дослідженню етапів та основних тенденцій розвитку вітчизняного підприємництва в умовах інституційних трансформацій в Україні (90-і рр. ХХ — початок ХХІ ст.).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: підприємництво, інституційна трансформація, приватизація, тіньова економіка.

АННОТАЦИЯ. Статья посвящена исследованию этапов и основных тенденций развития отечественного предпринимательства в условиях институциональных трансформаций в Украине (90-ые гг. ХХ — начало ХХІ в.).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: предпринимательство, институциональная трансформация, приватизация, теневая экономика.

ANNOTATION. The article is devoted to the examination of steps and basic tendencies of the national business development in the institutional transformation in Ukraine.

KEY WORDS: business, institutional transformation, privatization, hidden economy.

Постановка проблеми. В сучасних умовах підприємництво в інституційній трансформації економічної системи України набуває особливого значення, коли підприємницька діяльність є найважливішою складовою економіки та її атрибутивною ознакою, основним чинником динамізму ринкового господарства. Підприємництво виступає одним із головних факторів реструктуризації економіки, підвищення її ефективності на основі активізації інноваційних процесів, формування конкурентного середовища.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Протягом останніх років над проблемою дослідження різних аспектів розвитку вітчизняного підприємництва працювало чимало українських учених. Однак, як об'єкт спеціального історико-економічного дослідження в сучасній економічній літературі проблема відро-

дження підприємництва в 90-і роки ХХ — на початку ХХІ ст. в Україні ґрунтовно не розглядалася, знайшли висвітлення лише окремі її аспекти [2—5, 7, 8].

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей та деформацій у процесі розвитку підприємницької діяльності як цілісного інституційного комплексу у вітчизняній економіці 1990—2000-х років.

Виклад основного матеріалу. З набуттям державності Україна увійшла у новий етап розвитку. Становлення підприємництва відіграло важливу роль у роздержавленні соціалістичної економіки, з'явилися умови для появи нових форм організації підприємницької діяльності. Для першого етапу становлення підприємництва (1991—1995 рр.) характерне формування нових підприємницьких організаційних форм ринкового типу; другий етап, що розпочався у 1996 р., характеризувався початком приватизації, масовим акціонуванням державних підприємств. Масова приватизація виступила імпульсом до створення ринкової інфраструктури, фондового ринку та підприємницького середовища в Україні. З 1998 р. розпочався продаж об'єктів великої промисловості та залучалися до приватизації зовнішні інвестори. Третій етап на відміну від попередніх етапів ставив акцент на грошову приватизацію. Для цього етапу розвитку підприємництва характерним був продаж значних пакетів акцій великих державних підприємств, концентрація власності.

Специфіка українського інституту підприємництва полягає в тому, що становлення його формальної бази значно випередило створення інституційної організації такого середовища, що визначає змістовну сторону підприємництва, а саме це й зумовило масове поширення його у деформованому вигляді. В умовах ринкової лібералізації вітчизняної економіки 1990-х рр. підприємці досить активно намагалися використовувати традиційні заходи ринкової адаптації, однак всіх цих дій виявилось зовсім недостатньо для вирішення проблем, що постали перед підприємствами. В цих умовах підприємці застосовували радикальні дії, зокрема масове ухилення від сплати податків, широкомасштабні неплатежі, бартерні угоди та взаємозаміна, продаж і здача в оренду майна, непрофільна фінансова торгова діяльність, встановлення монопольного контролю над ринками та картельними угодами, лобіювання, підкуп чиновників, контрабанда, розкрадання та інші прямі порушення законодавства.

Опортуністична поведінка вітчизняних підприємців не була випадковою, оскільки до початку реформ підприємства накопили великий досвід неформального пристосування до непрогнозованої поведінки влади, що далеко не завжди враховувала об'єктивні інтереси економічних агентів. У радянську добу підприємства при вирішенні завдань використовували неформальні методи, така модель у межах планової економіки сформувала стиль поведінки підприємств; недодержання правил ділової і трудової етики перетворювалися в норму. До початку реформ 90-х рр. вітчизняна економіка прийшла не з законослухняними й компетентними в ринкових процесах суб'єктами підприємницької діяльності, а з економічними агентами, стереотипи поведінки яких зародилися в жорстких умовах.

Засадничий принцип, що змушував підприємства вибирати опортуністичну модель поведінки та застосовувати нетрадиційні методи адаптації, є наслідком помилок макроекономічної політики. Макроекономічні наслідки опортуністичної поведінки підприємств носили суперечливий характер; нетрадиційні дії вітчизняного підприємництва з адаптації до трансформаційних змін відіграли позитивне значення з точки зору поточного виживання національної економіки в фазі гострої кризи, але при цьому створювали низку проблем, що гальмували перехід до збалансованого розвитку в довгостроковій перспективі. Значна кількість тіньових і напівтіньових операцій, що проводили підприємства, створювали ґрунт для різного роду зловживань.

Представники вітчизняних ділових кіл, спираючись на досвід радянського минулого та перетворень у добу становлення української державності на початку 90-х рр. ХХ ст., побоювалися привернути увагу держави до своєї діяльності, навіть тоді, коли підприємці не порушували законів. Економічні агенти прагнуть у переважній більшості мати справу з чиновниками, перш за все неформально як з приватними особами, що покликані виконувати владні функції. Сама ця атмосфера, у свою чергу, призводить до розвитку тіньової економіки, що виступає наслідком особливостей реалізації реформ в Україні. Структура нелегальної економіки досить складна, тому залежно від методу оцінки її величина варіює від 40 % до 70 % [9, с. 92].

В умовах перехідної економіки підприємці потрапили в залежність від чиновників, які перебрали на себе функцію держави. Трансформаційні процеси привели до значного зростан-

ня невизначеності у функціях, правах, можливостях і відповідальності державних службовців різного рангу. Тобто, особливістю ринкових змін стало те, що чиновники використовували свої робочі місця, а точніше владу та інформацію з нею пов'язану як один з ресурсів для здійснення приватного підприємництва.

Опортуністична модель поведінки підприємництва в умовах тотальної економічної невизначеності перетворюється в специфічний механізм, що підтримує стабільність. Економічні перетворення носять поза правовий характер, реальна поведінка суб'єктів господарювання, в тому числі й підприємців, не повною мірою регулюється формальними законами. Згадані вище дії допомогли вітчизняним підприємствам виграти час та зберегти ресурси для перебудови своєї економічної діяльності, завдяки чому підприємства зуміли тим чи тим чином трансформувати власне виробництво, зберегти при цьому потужності з випуску продукції, значно скоротити витрати, опанувати основні принципи роботи в ринкових умовах, побудувати нові відносини з постачальниками та покупцями, запровадити сучасніші технологічні рішення, а в ряді випадків накопичити ресурси для подальшого розвитку.

Найвищих темпів розвитку підприємництво набуло у сфері малого бізнесу. Малий і середній бізнес в Україні в сучасному розумінні починає свою історію від кооперативів і науково-технічних бригад 1986 року. Першими до малого бізнесу долучилися особи, які відчували потяг до підприємництва і вперше в радянську добу отримали легальну можливість приватно-підприємницької діяльності. Держава в період 1986—1991 рр. надала юридичну можливість для легальної діяльності малим підприємницьким одиницям, але більше ніякої участі у функціонуванні малого підприємництва не брала, оскільки навіть ідеологічно не була готова до стрімкого розвитку приватно-підприємницької ініціативи. Мале підприємництво функціонувало винятково завдяки власним зусиллям, досягнувши майже 1,5 млн офіційно зареєстрованих зайнятих. Насправді кількість представників малого підприємництва була значно більшою, особливо у сфері так званих індивідуалів, про що свідчить стрімке зростання чисельності громадян, які в 1992 р. отримали можливість реєструватися як підприємці-фізичні особи: з 200 тисяч в 1992 р. до 867 тисяч у 1996 р. [6, с. 22—28].

Пік зростання кількості підприємців припав на період 1990—1994 рр., тому що, з одного боку, всі, хто хотів або був змушений, пішли в малий бізнес, а з іншого боку, із 1995 р. припинився спад виробництва і розпочалася фаза економічного поживлення. Формування сектора малого та середнього бізнесу та його стрімке кількісне зростання відбувалося до 1997—1998 р., після чого щорічні темпи приросту різко зменшилися. За 1998 р. відносно 1997 р. кількість малих підприємницьких структур зросла на 27 %, а чисельність працюючих у малому бізнесі на 12 %, тоді як за 2002 р. відносно попереднього року ці показники склали 9 % і 6 % відповідно [6].

Тенденції розвитку підприємницьких структур у сфері малого бізнесу на початку 1990-х рр. показали, що кооперативи, які займали домінуюче становище серед інших форм організації підприємництва в 1987—1991 рр., поступилися місцем малим і спільним підприємствам. Скорочення кооперативного руху в Україні зумовлене постановами уряду щодо перереєстрації підприємницьких структур на початок 1992 р., зміною в оподаткуванні прибутків малих підприємницьких структур, що надавало значні пільги малим підприємствам. Відбулися якісні зміни у структурі кооперативів і їх функціонуванні в різних сферах економіки. Якщо в 1990 р. кооперативи у промисловості становили 21,5 % від їх загальної кількості, то в 1995 р. їх питома вага збільшилася на 5,4 % [10]. Спостерігалися випереджаючі темпи зростання кількості кооперативних підприємств у сфері торгівлі та громадського харчування. Одночасно більш ніж удвічі зменшилася питома вага кооперативів у сфері науки і наукового обслуговування, мистецтві, культурі та інших напрямках нематеріального виробництва.

Високі темпи зростання цін на сировину, енергоресурси, нестабільна податкова політика держави змусили підприємців досить обережно ставитися до створення власної справи. Починаючи з кінця 1994 р. абсолютна кількість малих підприємств зменшується, така тенденція стала характерною й для спільних підприємств, які в Україні почали розвиватися з початку 90-х років ХХ ст. На кінець 1990 р. в Україні було зареєстровано 113 спільних підприємств, у 1991 р. кількість таких структур збільшилася в 2,1 разу, в 1992 р. — 8,1 разу, в 1993 р. — у 15 разів по відношенню до 1990 р. [8, с. 116].

Процес виробництва у сфері підприємницької діяльності носить стихійний характер, підприємці спрямовують свою ініціати-

ву головним чином у невиробничу сферу, у сферу послуг, торгівлю, що обумовлено специфікою малого бізнесу як сервісного сектора економіки. Створення малого бізнесу в Україні здійснювалося переважно двома шляхами: за власною ініціативою громадян і в процесі приватизації державних підприємств.

Генезис малого бізнесу в Україні характеризується кількома специфічними рисами, однією з головних особливостей є те, що процес становлення підприємництва, його активізація були викликані політичними методами, а не історичною обумовленістю чинників і подій, що іманентно розвиваються в суспільстві. Принципи та суть нового ринкового інституту не одразу проникли у свідомість переважної більшості населення, так як він виник не еволюційним шляхом, а внаслідок змін в устрої життя, ціннісних орієнтацій, традицій тощо. Виходячи з таких передумов, реформування суспільно-економічного життя залежало від компетенції політичного керівництва країни, співвідношення політичних сил. Іншою особливістю стало те, що розвиток малого та середнього підприємництва відбувався зусиллями суб'єктів господарювання, тобто ініціативою знизу, а одним з механізмів виникнення великого бізнесу є обмін влади на власність.

Мале підприємництво не перебудовувало стару управлінську систему, а створювало нову, на противагу великим підприємствам, які виникли на базі державних підприємств в результаті їхньої приватизації, тому зберегли стару управлінську структуру, дещо модернізувавши її. Мале підприємництво придатніше до реалізації інноваційної функції за рахунок швидкого впровадження інновацій, нових технологій і продукції. До 1998 р. органи центральної влади вичерпали весь запас ініціатив щодо сприяння малому бізнесу. На противагу задекларованій підтримці підприємництва фактична діяльність державних органів мала протилежне спрямування: від відкритого спротиву приватним підприємцям до здириництва, хабарництва у вирішенні законних питань діяльності малого бізнесу. Характерною особливістю 1999—2000 рр. стала консервація сектора малого та середнього бізнесу, він стабілізувався і за кількісними, і за структурно-якісними показниками, під останніми розуміємо галузеву структуру або структуру за видами діяльності, обсяг валової продукції, прибутковість чи збитковість тощо.

Важливим фактором успішності розвитку малого підприємництва є наявність соціальних зв'язків у сфері бізнесу, деякий сі-

мейний егоцентризм як соціокультурний чинник, що обумовлює специфіку та закономірності українського малого підприємництва. На початковому етапі становлення малого бізнесу відсутня його інфраструктура, що є природнім, так як у цей час тільки виникала і формувалася майбутня сфера попиту на послуги, тобто сам інститут підприємництва.

Для наступного етапу становлення інституту підприємництва (1994—1995 рр.) характерним є зниження темпів зростання нових підприємницьких структур. Перші підприємницькі структури сформовано зверху і функціонували в основному за рахунок сировинно-матеріальної бази державних підприємств, а очолювали їх партійні, профспілкові, комсомольські та інші функціонери старої адміністративно-командної системи господарювання. Виснаження резервів державних підприємств, обвальні темпи скорочення обсягів виробництва в державному секторі економіки негативно вплинули на роботу тих підприємницьких структур, що надавали послуги державним підприємствам або користувалися їх сировинно-матеріальними ресурсами. Важливим фактором, який негативно вплинув на роботу підприємницьких організацій, слід вважати і високі темпи зростання цін на енергоресурси, сировину при одночасному зниженні попиту на продукцію підприємницьких організацій технічного призначення з боку державних структур.

У цей же час активніше почали розвиватися нові напрямки підприємництва в сфері банківської та аудиторської діяльності. Набули поширення такі елементи ринкової інфраструктури, як товарні біржі, бізнес-інкубатори, регіональні бізнес-центри, фонди підтримки підприємництва тощо. Протягом 1994 р. в Україні було створено 650 інвестиційних компаній і фондів, 500 довірчих товариств, 120 страхових компаній зі страхування підприємницьких ризиків, 250 аудиторських фірм [1, с. 56].

Становлення підприємництва в Україні за період 1994—1995 рр. супроводжується суперечливими процесами, що привели, з одного боку, до скорочення темпів зростання малих підприємницьких структур, з іншого боку — до активізації підприємництва в більш складних і наукомістких напрямках, створення асоціацій і фондів підтримки підприємницької діяльності. Масова приватизація виявилася малоефективною в сенсі передачі підприємств під ефективне управління власників, які мають нормальні ринкові орієнтири поведінки, і неефективні власники виявилися

достатньо сильними, щоб заблокувати вторинний ринок. Єдиним засобом швидкого поліпшення управління підприємствами в результаті приватизації став продаж їх на біржах або відкритих конкурсах за гроші. Більшість створених на базі державних підприємств різних структур недержавного характеру належали до середніх і великих підприємницьких організацій.

Важелем державного впливу на формування ринкового середовища стало утворення та нормативна підтримка інституту приватної власності, але процес розподілу державної власності носив суперечливий та неефективний характер. В Україні малий і середній сектор підприємництва не розвинувся достатньою мірою, так як самі приватизаційні процеси та трансформація інституту власності відбувалися не у відповідності з інтересами розвитку вітчизняної економічної системи, а відповідно до інтересів корпоративних структур. Перерозподіл інституту власності проходив у закритій інформаційній ситуації у період гострих інфляційних процесів, що різко погіршували життєвий рівень населення. Переважна більшість персоналу приватизованих підприємств продавала або передавала приватизаційні паї керівникам підприємств чи іншим економічним суб'єктам. Приватизаційні процеси багатьох об'єктів у свій час були проведені не прозоро, в окремих випадках з порушенням законодавства. До основних проблем, які перешкоджають функціонуванню інституту підприємництва, відноситься також наявність прямих та опосередкованих злочинних, кримінальних зазіхань — рейдерства. Основними причинами, що зумовлюють поширення рейдерства на теренах України, є слабкість правової та судової систем, корумпованість органів влади, відсутність ефективного державного захисту прав власника, низький рівень правової культури.

До сьогодні умови ведення бізнесу на теренах України залишаються одними з найгірших у Європі, економічна система спотворена олігархізацією, не здатна використати потенціал та енергію вільного підприємництва. Великий бізнес, використовуючи різні методи (фінансові махінації, штучне спотворення заборгованостей, прямий силовий тиск), спрямовує основні ресурси на заволодіння підприємствами, які швидко дають прибуток (передусім металургія, хімія тощо). Натомість інші галузі, зокрема машинобудування, високотехнологічні виробництва, харчова і легка промисловість, занепали. Мале і середнє підприємництво залишилося опослідженим, не мало доступу до дешевих кредит-

них ресурсів, до реальної приватизації. Пролобійовані олігархами пільги для власних підприємств створювали бюджетні «дірки», що намагалися покрити за допомогою податкового тиску на бізнес, що не мав лобістів відповідного рівня, який неухильно погіршує інвестиційний клімат у державі.

Висновки. Дослідження поставленої наукової проблеми дає підстави для певних висновків та узагальнень:

1. У моделях поведінки підприємств в економіці централізованого планування і в умовах трансформаційної економіки ринкового типу простежуються тенденції наступності, а саме: опортуністичний характер реакції вітчизняних підприємств на економічні реформи й зокрема перехід до широкомасштабного застосування нетрадиційних методів адаптації.

2. Основними інституційними факторами, що перешкоджали становленню та ефективному розвитку підприємницького середовища в 90-і роки ХХ — початку ХХІ ст., стали асиметрія інформації, відсутність чітких правових норм, що структурують діяльність підприємств, орієнтація інститутів, що відповідають за створення базової основи підприємництва на псевдоринкові правила поведінки, суперечлива комбінація інститутів та їхня недостатня розвиненість, неузгодженість формальних та неформальних інститутів, розмитість прав власності, надмірна регламентація підприємницької діяльності. Збереження та відтворення неформальної складової інституту підприємництва гальмує становлення та розвиток інституційної структури ринкового типу. Недостатність правового забезпечення, специфікація прав власності, формування конкурентного середовища виступають інституційними бар'єрами у формуванні інституту підприємництва.

Література

1. Білик М. Законодавча та фінансова підтримка малого бізнесу / Білик М. // Фінанси України. — 1996. — № 2. — С. 51—56.

2. Бутенко А.І., Сараєва І. М., Якимов С. В. Підприємництво в Україні: напрямки розвитку: монографія / Бутенко А.І., Сараєва І.М., Якимов С.В./ НАН України; Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень. — О.: Фенікс, 2007. — 68 с.

3. Воротіна Л.І., Воротін В.Є., Мартинюк Л.А., Черняк Т.В. Малий бізнес та підприємництво в ринкових умовах господарювання / Воротіна Л.І., Воротін В.Є., Мартинюк Л.А., Черняк Т.В. / Навч. посіб. / Євро-

пейський ун-т / Людмила Іванівна Воротіна (ред.). — 3-є вид., доп. і перероб. — К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2004. — 308 с.

4. Діденко М.М. Підприємництво в Україні / Діденко М.М. / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Економічний факультет. — К., 1995. — 86 с.

5. Донець Л.І. Підприємництво в умовах трансформації економіки в Україні: мотивація, маркетингова орієнтація, ефективний менеджмент / Донець Л.І. / Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі. — Донецьк: Джерела, 1999. — 343 с.

6. Клочко Ю.О., Гринь Н.В. Сприяння малому підприємництву: стратегія дій / Клочко Ю.О., Гринь Н.В. // *Мале підприємництво і менеджмент в Україні: Зб. наук. пр.* — К.: Інститут приватного права і підприємництва, 1997. — Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.management.org.ua/conference/.../1108379721_SME-04-02.doc

7. Кредісов В.А. Підприємництво в Україні: суть, типи та умови формування. / Кредісов В.А. — К.: Знання України, 2003. — 68 с.

8. Підприємництво в Україні: Проблема становлення і розвитку / М.І. Долішній, М.А. Козоріз, В.П. Мікловда, А.С. Даниленко. — Ужгород: Карпати, 1997. — 362 с.

9. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: Національна доповідь / К.О. Ващенко, З.С. Варналій, В.Є. Воротін, В.М. Геєць, Е.М. Кужель, О.В. Лібанова та ін. — К.: Держкомпідприємство, 2008. — 392 с.

10. Фонд державного майна України. — Електронний ресурс / <http://www.spfu.gov.ua>

Статтю подано до редакції 03.03.12 р.

УДК 339.137.330.341.1

Н. В. Терещенко, канд. соц. наук,
доц. кафедри політології та соціології,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ВПЛИВ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ІННОВАЦІЙНУ ПОВЕДІНКУ СУБ'ЄКТІВ РИНКУ

АНОТАЦІЯ. Аналізується: конкуренція як чинник стимулювання інноваційних процесів, її форми; конкурентне середовище; інноваційні засади розвитку конкуренції; промислове шпигунство; критерії конкурентоспроможності національних галузей виробництва.